

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُهُ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش : تاریخ اسلام

عنوان :

بررسی سهم خاندان های ایرانی در ماندگاری فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی

(از سده اول تا چهارم هجری)

استاد راهنما :

دکتر مهرناز بهروزی

استاد مشاور :

دکتر عباسقلی غفاری فرد

پژوهشگر :

سید جلال منتظری

زمستان 1390

تقدیم به

به آنانکه وجودم نشات گرفته از وجود گرمشان بود و در کوران ناملايمات زندگي و مقاطع بودن شمع آسا گرم بودند پدرم که هرچه يافتم از تاللو وجود او بود و مادرم که هرچه دارم از آغوش پر مهر عاطفه اش.

و تقدیر و تقدیم ویژه

به همسرم آرامشگر روزهای متلاطم وجود، معشوق و دوستی که توفیقم در مراحل زندگي، تحصیل علم و گذراندن این مقطع به ویژه گردآوری این پایان نامه مدیون تشویق، همراهی و مساعدت ایشان بوده و هست.

و تقدیم

به یگانه وجود پر از مهر و عطوفت زندگیم، مریم

السادات.

تقدیر و تشکر...

"من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق"

- در هر نعمتی حق سپاسی است و به تحقیق مرا توان آن نیست که مراتب سپاسگزاری خود را از تمامی بزرگوارانی که شمع وجودشان را با اخلاق به پای شیفتگان علم و دانش ذوب کرده اند به جای آورم.
- عرض تقدیر و تشکر از کوششها و رهنمودهای ارزنده ی استاد بزرگوار سرکار خانم دکتر نهرناز بهروزی، استاد محترم راهنما که در طول انجام تحقیق با نظرات پرمایه و گرانبهایشان در تمامی مراحل تحقیق و تدوین این پایان نامه مرا یاری نموده اند.
- تقدیر و سپاس از استاد مشاور جناب آقای دکتر عباسقلی غفاری فرد که با مشورت هوشمندانه و دقت نظر عالمانه در تدوین این مجموعه یاریم نمودند.
- در آخر وظیفه ی خود می دانم از تمام اساتید و دوستانی که مرا در تدوین این پایان نامه یاری کرده اند، کمال تشکر و قدردانی را به جای بیاورم.

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب سیدعلی منظر دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد نا پیوسته به شماره دانشجویی ۸۸۱۶۵۵۵۸۰۰ در رشته مابینگ اسکیم که در تاریخ ۲۵/۱۱/۹۰ از پایان نامه خود تحت عنوان: بررسی همبستگی بین میزان بار باران در مناطق کوهستانی و آمبل با کسب نمره ۱۷ و درجه ۵ دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می شوم:

- ۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.
- ۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
- ۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.
- ۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

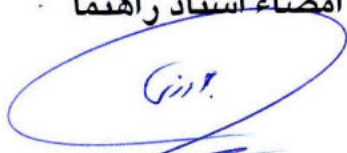
نام و نام خانوادگی:
سیدعلی منظر
تاریخ و امضاء:
۹۰/۱۱/۲۵

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۹۰/۱۱/۲۵

دانشجوی کارشناسی ارشد آقای سیدجلال منتظری از پایان نامه
خود دفاع نموده و با نمره ۱۷ بحروف هفتم و با درجه
مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

۹۰/۱۱/۲۵

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
3.....	چکیده.....
4.....	مقدمه.....
6.....	فصل اول: کلیات
7.....	1-1 بیان مساله.....
7.....	2-1 هدفهای تحقیق.....
8.....	3-1 اهمیت و انگیزه انتخاب موضوع:.....
8.....	4-1 پرسش ها و فرضیه های تحقیق.....
8.....	5-1 روش تحقیق.....
9.....	6-1 پیشینه تحقیق.....
9.....	7-1 قلمرو تحقیق.....
9.....	8-1 نقد و بررسی منابع و مأخذ:.....
15.....	9-1 محدودیت ها و مشکلات تحقیق.....
19.....	فصل دوم: پیشینه تاریخی ایران قبل از اسلام
18.....	1-2-1 مقدمه.....
18.....	1-1-1-1- تعریف فرهنگ.....
18.....	1-1-2-2- تعریف تمدن.....
19.....	1-1-2-3- ارتباط و تعامل فرهنگ و تمدن.....
21.....	2-2- نگاه به پیشینه تاریخی ایران قبل از اسلام.....
22.....	3-2- فرهنگ و تمدن ایران قبل از اسلام.....
24.....	4-2- پیشینه طبقه دبیران در ایران قبل از اسلام.....
26.....	5-2- حمله اعراب و پیامدهای آن.....
29.....	فصل سوم: خاندان برمکی و خاندان سهل
30.....	1-3-1- پیشینه تاریخی خاندان برمکی.....
31.....	1-1-3-1- نام آوران و اندیشمندان برمکین.....
32.....	1-1-3-2- یحیی بن خالد.....
34.....	3-1-3- فضل بن یحیی برمکی.....
34.....	1-3-4- جعفر بن یحیی برمکی.....
35.....	1-3-5- برمکیان و آثار علمی و فرهنگی.....
37.....	1-3-6- زوال و نکبت برمکین.....

40.....2-3- پیشینه تاریخی و جغرافیایی خاندان سهل

40.....1-2-3- خاندان سهل و عباسیان

41.....2-2-3- فضل بن سهل و مأمون عباسی

42.....3-2-3- فضل بن سهل (خصلیل و اقلمت)

44.....4-2-3- وزارت حسن بن سهل

46..... فصل چهارم: خاندان نوبختی و خاندانهای بنی موسی و آل زیار

47.....1-4- پیشینه تاریخی نوبختیان

48.....1-1-4- فر هیختگان خاندان نوبختی

48.....2-1-4- ابوسهل نوبخت

48.....3-1-4- فرزندان ابو سهل نوبخت

49.....4-1-4- ابو اسحاق نوبختی

49.....5-1-4- ابو سهل اسماعیل بن علی بن اسماعیل نوبختی

50.....6-1-4- ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی

50.....7-1-4- نوبختیان و گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی اسلامی

52.....2-4- بنی موسی

52.....1-2-4- فعالیتها و آثار علمی بنوموسی

55.....3-4- آل زیار (316-433 ق)

56.....1-3-4- اوضاع فرهنگی و اجتماعی در زمان آل زیار

57..... فصل پنجم: خاندان آل بویه

58.....1-5- آل بویه (322-447 ق - 934-1062 م)

58.....1-1-5- خاستگاه جغرافیایی و نسب آل بویه

59.....2-1-5- اسلام آوردن دیلمیان

59.....3-1-5- بویه و فرزنداناش

60.....4-1-5- دلایل پیشرفت آل بویه

60.....5-1-5- خدمات فرهنگی و مذهبی آل بویه

61.....2-5- وزارت در خاندان بویه

62.....1-2-5- تعیین دو وزیر بصورت همزمان

62.....3-2-5- وظایف و اختیارات وزرا

63.....4-2-5- وزیران نامی آل بویه

65.....5-2-5- فرهنگ و تمدن در عصر آل بویه

69..... نتیجه گیری

74..... منابع و مأخذ

ایران قبل از تهاجم اعراب دارای فرهنگ و تمدن بسیار غنی بوده، اما بعد از فروپاشی دولت ساسانیان و تسلط اعراب بر ایران، خواه ناخواه این فرهنگ و تمدن در رویارویی با اسلام دچار تحول گردید. در ابتدا ایرانیان به دلیل عدم آشنایی با دین اسلام دچار مشکلات عدیده ای گردیده و بالطبع برخورد دو فرهنگ متفاوت و نابرابر، اثراتی را در پی داشت. بررسی پیشینه تاریخی و اوضاع فرهنگی ایران قبل از اسلام و پیامدهای حمله اعراب به ایران از نکاتی است که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است. روی کار آمدن دولت اموی، به دلیل برتر دانستن نژاد عرب از سوی این دولت و دشمنی حاکمان این خاندان با نژاد غیر عرب، ایرانیان در تنگنا و انزوای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی قرار گرفتند و از توان و نیروی آنها به مانند دوره های بعد از امویان استفاده ای به عمل نیامد. با روی کار آمدن دولت عباسیان که در سایه حمایت و پشتیبانی ایرانیان قدرت را در دست گرفتند، دوران نفوذ و رونق فرهنگ ایران آغاز گردید. در آغاز دوره عباسی، بیشتر وزیران، دبیران، صاحب منصبان مالی و نیز دانشمندان و علمای برجسته و مردان ادب از ایرانیان بودند. دوره آغازین خلافت عباسی که عصر طلایی تمدن اسلامی خوانده شده و به خاطر پیشرفتهای فکری، نوآوریهای ادبی و تعالی فرهنگی از دیگر دوره ها ممتاز است به میزان زیادی مرهون شرکت ادیبان، فیلسوفان، متکلمان، ریاضیدانان، منجمان و پزشکان ایرانی دانسته شده است. افرادی نظیر یحیی بن خالد، ابن مقفع، ابوسهل نوبختی، خاندان فضل بن سهل، صاحب بن عباد، بنی موسی و افرادی از خاندان بویه در زمینه های علمی و فرهنگی فوق دارای آثار و تالیفات گرانبهایی بودند که در این تحقیق به برخی از آنها اشاره شده است. روش پژوهشگر در این تحقیق، تحلیلی-توصیفی و استفاده از منابع معتبر، مرتبط با موضوع و مقایسه و بررسی منابع بوده است.

کلید واژه ها: خاندانهای ایرانی، فرهنگ، تمدن، ایرانی - اسلامی

مقدمه

پژوهش و تحقیق در خصوص نقش خاندانهای ایرانی در پویایی و گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی و شناسایی آثار علمی، فرهنگی، بزرگان و اندیشمندان آنان از قرن اول تا قرن چهارم هجری قمری و همچنین بررسی و معرفی افتخارات تمدن ایرانی و پی بردن به اهمیت و جایگاه آن از مفاهیم اصلی این تحقیق است.

البته پیش از این در باب خاندانهای ایرانی و خدمات آنها به فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی مطالب فراوانی در منابع قدیم به صورت پراکنده و حتی تحت عنوان يك خاندان مثلاً کتاب التاجی درباره آل بویه وجود دارد، اما اینکه مطالبی در این زمینه طی چهار قرن متمادی با استفاده از منابع اصلی و مرتبط با موضوع به شکلی مدون در يك رساله تحصیلی گردآوری گردد از نکات قابل توجه در این رساله تحصیلی است.

از موضوعات دیگری که در این پژوهش به آن پرداخته شده ارتباط و اثر گذاری فرهنگ و تمدن ایرانی بر مسلمانان است. در خلال این پژوهش میزان تاثیر گذاری خاندانهای ایرانی در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی با بیان این پرسش که آیا بیشتر آثار علمی و فرهنگی این چهار قرن مورد تحقیق سهم ایرانیان بوده یا خیر؟ مورد بررسی قرار می گیرد. از نکات دیگر در این پژوهش بررسی نقش دبیران و وزیران ایرانی و میزان تاثیر گذاری آنها در تکوین فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی است.

از پرسشهای فرعی که در خلال این سطور می بایست پاسخ داده شود میزان گسترش و تاثیر فرهنگ و تمدن ایرانی در میان ملل غیر ایرانی و نیز رویکرد مختلف دانشمندان ایرانی در مواجهه با حکومتهای آن زمان است.

طبق مطالعات انجام شده و بررسی آثار فرهنگ و تمدن این دوره، می توان گفت در قرن اول هجری تقریباً بیش از یک ربع از قرن دوم هجری در زمان حکومت امویان، بدلیل بی اعتنایی به علم و دانش و فساد دستگاه اداری، بزرگ بینی نژاد عرب و تفوق بر نژاد عجم و عدم توجه به غیر عرب بویژه ایرانیان، ما شاهد آثار علمی و فرهنگی قابل توجهی نیستیم و ایرانیان در واقع در این دوره جهت گسترش و مانایی آثار فرهنگ و تمدنی خود مصمم به فراگیری زبان عربی شدند تا از راه ترجمه میراث عظیم و گرانبهائی خود اقدامی در جهت گسترش و ماندگاری آن داشته باشند و در این راه تا حد زیادی هم موفق شدند. بعنوان مثال و پی بردن به کیفیت و وسعت سهم ایرانیان و سنت های ایرانی در تداوم و توسعه تمدن خود از دانشمند بزرگی چون ابن مقفع (د142ق) یکی از آفرینندگان نثر ادبی می توان یاد کرد. وی در واقع یکی از مهمترین و شناخته شده ترین حاملان سنن ادبی ایرانی، در اسلام است. وی علاقه وافری به انتقال آنچه در فرهنگ کشور خود سودبخش تر می یافت، به اسلام داشت.

بعد از سقوط دولت اموی (132 ق) و روی کار آمدن خاندان عباسی که به وسیله ایرانیان موفق به تشکیل دولت گردیدند و در این راه با استفاده از اندیشمندان و وزیران فرهیخته توانستند مدت زمان مدیدی حکومت نمایند و عنوان عصر طلایی حکومت اسلامی را از آن خود نمایند. دولت عباسی بر خلاف امویان بر قوم عرب متکی نبود. در واقع یکی از پیامدهای بر سر کار آمدن عباسیان این بود که اقوام ایرانی سهم بیشتری از قدرت را تصاحب کردند. تسامح عباسیان در

مساله قومی و نژادی ، ورود ایرانیان به بالاترین مدارج اداری را ممکن ساخت . خاندانهای ایرانی از جمله آل برمک ، آل نوبخت ، و آل بویه با نفوذ در ارکان حکومت و خلافت و تصدی مناصب خطیری چون وزارت و دبیری در گسترش و مانایی فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی نقش بسزایی داشتند و در این راه آثار گرانبها و ارزنده‌ای توسط اندیشمندان ایرانی به وجود آورد. در این پژوهش به میزان بالای نقش آفرینی دبیران و وزیران در بسط و توسعه فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی پرداخته شده و در ذیل آن آثار فرهنگی و تمدنی صاحبان علم و دانش بیان شده است.

در مرحله اهداف پژوهشی این تحقیق به غیر از میزان نقش آفرینی طبقات تاثیر گذار علمی و فرهنگی ، اثبات این ادعا است که بیشتر این آثار قرون مورد بحث سهم ایرانیان بوده و اینان توانستند در پیشرفت این مهم تلاش فراوانی نموده و در علوم مختلف رونق ایجاد نمایند. این پژوهش در پنج فصل تهیه شده است . در فصل اول ضمن بیان مساله به اهداف و انگیزه های تحقیق پرداخته شده است. فصل دوم در ابتدا ضمن تعریف واژه های فرهنگ و تمدن و بررسی تعامل میان این دو مقوله به پیشینه تاریخی ایران قبل از اسلام و همچنین نقش طبقات اجتماعی آن عصر به خصوص نقش طبقه دبیران ایران پیش از اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. در فصول سوم تا پنجم ضمن بررسی پیشینه تاریخی و جغرافیایی خاندانهای ایرانی از جمله آل برمک ، خاندان سهل، آل نوبخت، آل زیار، بنی موسی و آل بویه به نقش بزرگان و اندیشمندان آن خاندانها در جهت پیشرفت و مانایی فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی پرداخته شده است. هرچند در بین خاندانهای اشاره شده در فصول این پژوهش خاندان آل بویه مهمتر بوده ولی نگارنده سعی نموده در بررسی خاندانها ترتیب تاریخی را رعایت نماید. روش پژوهش در این تحقیق بصورت توصیفی - تحلیلی و پاسخ به سوالات تاریخی و تطبیق و مقایسه منابع و نظرات مورخان گوناگون و در نهایت نتیجه گیری بوده است.

فصل اول

کلیات

1-1 بیان مساله:

با فروپاشی تمدن بزرگ ساسانی و ورود اعراب مسلمان به سرزمین ایران ، باتوجه به پیشینه فرهنگ و تمدن آنها ، دانشمندان ایرانی در این میان باعث تطور پیشرفت سرزمینهای اسلامی شدند. چهره های معروف ایرانی نژاد در میان آنها توانستند علاوه بر این ، پارسیان را از تاخت و تاز فرهنگ بیگانه محافظت نمایند بطوری که باعث ستایش شاعران و نویسندگان عصر خود و بعد از خود شدند. ایرانیان به زبان اسلام(عربی) توجه داشتند و آن را ادب عربی می دانستند نه ادب عرب به معنای خاص که زبان رسمی آنها باشد ، و به این علت در نهضت ترجمه توانستند نقش بسیار مهمی را در گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی- اسلامی داشته ، و بطور خلاصه تمدن ساز باشند .

ما در دوران اموی بدلیل مخالفت امرا و فرمانروایان آنها با ایرانیان، شاهد به وجود آمدن آثار قابل ملاحظه ای در باب فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی نیستیم ولی در دوران خلافت عباسی به دلیل توجه خلفای عباسی به ایرانیان که در حدود قرن دوم هجری بوده است ، آثاری را در فرهنگ و تمدن بوجود آوردند که حتی تاکنون هم آن آثار قابل مشاهده است . دوران خلفای اولیه عباسی را که می توان آغاز دوران طلایی فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی نام دانست، بسیاری از دانشمندان و فرهیختگان ایرانی به دربار خلفا راه یافتند و با توجه به امکانات موجود و حمایت خلفای عباسی از آنها ، آثار ارزشمندی را در حوزه فرهنگ و تمدن از خود بر جای نهادند .

فرهنگ و تمدن اسلامی ، در قرون اولیه هجری بویژه در دوره اول خلفای عباسی به بعد ، دوران نوینی را شروع کرد و ایرانیان در این میان نقش ممتازی ایفا کردند. اما با توجه به آنچه گفته شد می توان این نکته را مطرح ساخت که گرچه در دو قرن نخست هجری بویژه در زمن امویان درگیریهای نظامی بین اعراب و ایرانیان ، سقوط دولت ساسانی و شکل گیری بعضی قیامها و نهضتها موجب آشفتهگی اوضاع گردید، ولی در حوزه فرهنگی و علمی بین ایرانیان و اسلام یک نوع تعامل منطقی و عقلانی شکل گرفت که ماحصل آن در قرن سوم هجری در تمدن اسلامی نمایان گردید؟

1-2 هدف های تحقیق:

جهت مشخص نمودن اهداف تحقیق ، موارد بصورت خلاصه در ذیل ذکر می گردد.

- شناساندن میزان نقش آفرینی ایرانیان در تحولات علمی و فرهنگی سده های نخستین هجری.

- معرفی آثار فرهنگی و تمدنی و صاحبان آن.

- نمایاندن ارتباط و تعامل ایرانیان با خلفا و امرای زمان خود.

- اثبات این ادعا که بیشتر آثار علمی و فرهنگی سده های اولیه هجری سهم ایرانیان بوده، و ایشان توانسته اند در پیشرفت این مهم تلاش فراوانی نموده و در علوم مختلف رونق ایجاد نمایند.

- شناخت برخی از ابعاد حیات فرهنگی خاندانهای ایرانی پس از اسلام.

- پذیرش اسلام توسط ایرانیان، چه عناصری از فرهنگ ایرانی را بیشتر تحت تاثیر قرار داد و اسلام چگونه از فضای فرهنگ ریشه دار ایرانی بهره برداری کرد.

3-1 اهمیت و انگیزه انتخاب موضوع:

با توجه به علاقه پژوهشگر به شناخت و تحقیق بیشتر در خصوص خاندانهای اصیل ایرانی که در ماندگاری و گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی سهم بزرگی داشته اند، ضمن بررسی و مطالعه اوضاع فرهنگی این خاندانها، با مشورت و پیشنهاد استاد راهنما این موضوع انتخاب گردید. البته محقق با بررسی پایان نامه ها، مقالات و سایر مجلات علمی و پژوهشی دقیقاً با عنوان انتخاب شده برخورد نکرده، به همین جهت در نهایت موضوع مورد نظر رساله تحصیلی برگزیده شد. البته در خصوص موضوع مورد تحقیق زمینه های فعالیت علمی و پژوهشی فراوانی وجود دارد.

4-1 پرسش ها و فرضیه های تحقیق:

سهم خاندانهای ایرانی در گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی به چه میزان بوده است؟ آیا نقش دبیران و وزیران ایرانی در گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی را می توان مثبت ارزیابی کرد؟ نکته مهم دیگر آنکه نحوه برخورد ایرانیان بعد از حمله اعراب با قوم مهاجم قابل تحسین به نظر می رسد. ایرانیان با توجه به پیشینه تاریخی و تمدن خود، نسبت به فراگیری زبان عربی در پیشرفت امور حداکثر استفاده را نمودند.

خاندانهای ایرانی در ماندگاری و گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی نقش موثری داشته اند. نقش دبیران و وزیران ایرانی در ماندگاری و گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی را بسیار مثبت می توان ارزیابی نمود.

5-1 روش تحقیق:

روش تحقیق در این رساله تحصیلی از نوع توصیفی - تحلیلی و استدلالی بوده و در این رابطه با شناسایی منابع و مآخذ مرتبط با موضوع و مراجعه به کتابخانه و استخراج مطالب از متون و

منابع به طریق فیش برداری نگارش اولیه صورت گرفته، که پس از طی این مراحل پالایش، تصفیه و تحریر نهایی به انجام رسیده است.

1-6 پیشینه تحقیق:

در زمینه موضوع مورد تحقیق کتابها، پژوهشها و مقالات ارزشمندی تالیف شده است. اما همان طور که در مقدمه به آن اشاره شد مطالبی در زمینه موضوع مورد بحث که طی چهار قرن متمادی با استفاده از منابع اصلی و مرتبط با موضوع به شکلی مدون در یک رساله تحصیلی گردآوری شده باشد، مشاهده نگردید.

از منابع قدیم تاریخهای عمومی چون یعقوبی، طبری، مروج الذهب و... تاریخ خاندانها چون التاجی به این نکات پرداخته اند و در دوران معاصر نیز آثار ارزنده ای از قبیل تاریخ آل بویه (علی اصغر فقیهی) خاندان نوبختی (عباس اقبال) برمکیان (صادق سجادی) نوشته شده است که هرکدام در نوع خود اثر ارزشمند و قابل ملاحظه ای است و نگارنده نیز در این تحقیق از مطالب آنها استفاده نموده است. بسیاری از نویسندگان غربی نیز از جمله ریچارد فرای، آدام متز، بارتولد و دیگر محققان در این زمینه مطالعات فراوانی انجام داده اند، که می توان تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری آدام متز را یکی از برجسته ترین آنها دانست.

1-7 قلمرو تحقیق:

در این رساله وسعت و قلمرو تحقیق از قرن اول تا قرن چهارم هجری در نظر گرفته شده است. با توجه به گستردگی زمانی قلمرو تحقیق، سعی گردیده بیشتر مطالب در خصوص آثار فرهنگی خاندانهای اصیل ایرانی در فاصله این قرون جمع آوری گردد. شناسایی دبیران و وزیران نام آور ایرانی که در دستگاه خلافت دارای موقعیت بالایی بوده اند از نکات مورد بررسی در این تحقیق بشمار است.

1-8 نقد و بررسی منابع و مأخذ:

در تحقیق حاضر از منابع و مأخذی که در ذیل بدان اشاره می شود استفاده شده است. در این پژوهش از مأخذ مهم و معتبردیگری که توسط نویسندگان و استادان به نام تاریخ نگاشته شده، استفاده گردیده است، گرچه در اینجا بررسی تک تک آنها میسر نمی باشد ولی به بررسی چند اثر مهم که بیشتر در این تحقیق مورد استفاده گردیده، پرداخته شده است.

تاریخ طبری:

یکی از منابع تاریخی، که بسیاری از علما و مورخان هم به آن استناد های فراوانی می کنند تاریخ طبری اثر محمد بن جریر طبری (د310ق) است. این کتاب یک تاریخ عمومی از آفرینش انسان تا سال 302 هجری است. تاریخ ملتها و پادشاهان و نیز خبرهای مربوط به پیامبران الهی و اتمهای آنان از عناوین مهم این کتاب است. تاریخ طبری مجموعه ای از روایات گوناگون از

راویان مختلف است که به شکل معمول روایت خبر، نقل شده است، بدین صورت که ابتدا سلسله راویان و سپس خبر گزارش می‌شود؛ بنابراین، تاریخ طبری صرفاً نقلی است و مؤلف دخل و تصرفی در منابع خود نکرده و مطالب را بدون در نظر گرفتن صحت و سقم آنها ضبط نموده است. نگارنده در این پژوهش بیشتر از جلد‌های دوم و سوم و پنجم این اثر که در ارتباط با مسایل مربوط به فتوحات ایران و شرح حال‌هایی تقریباً مختصر از خاندانهای ایرانی و همچنین مطالب مهم که در دیگر جلد‌های ترجمه شده فارسی از جمله جلد دوازدهم در مورد خاندان سهل، که توسط آقای ابوالقاسم پاینده صورت گرفته، استفاده نموده است.

تاریخ یعقوبی:

از قدیم‌ترین تاریخ‌های عمومی و کتابی تاریخی به زبان عربی نوشته احمد بن واضح یعقوبی در گذشته 279 هجری قمری است. این کتاب، در دو جلد، خلاصه‌ای است از تاریخ جهان از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری. در این کتاب تاریخ، از قرآن مجید و مآخذ اسلامی نقل و اقتباس شده است. در اول کتاب، مقدمه‌ای راجع به تاریخ قبل از اسلام بوده که اکنون در دست نیست اما در بخش فعلی کتاب جلد اول که از میانه داستان آفرینش شروع شده است، سرگذشت پیغمبران از حضرت آدم تا حضرت عیسی علیه السلام، سپس تاریخچه‌ای از پادشاهان و ملل جهان نقل شده است.

جلد دوم این کتاب، به تاریخ اسلام اختصاص دارد. شرح زندگی پیغمبر اسلام از ولادت تا بعثت، هجرت، غزوات، سفیران عرب، کاتبان و همسران پیامبر، بعضی خطبه‌ها و نامه‌های او، حجة الوداع، وفات و اوصاف و انساب پیغمبر را نگاشته است. قسمت بعدی، راجع به خلفای راشدین و مبحث بعد، دوران حکومت امویان و عباسیان تا روزگار معتمد عباسی (256-279ق) است. روش یعقوبی در این کتاب، تحقیق در روایات و گزینش آنهاست که برخلاف برخی از مورخان اخباری مانند «طبری» سلسله اسناد روایات را نگفته، بلکه گزارشی جامع از اخبار و روایات جمع‌آوری کرده است و اطلاعاتی که داده از جمله خطبه‌ها و وصایای سیاسی و اخلاقی و نامه‌های رسمی، دقیق و گاه منحصر بفرد است. او در اثر خودش، مباحث جغرافیایی را نیز مطرح کرده است. محقق در تدوین رساله تحصیلی خود از جلد‌های اول و دوم این کتاب که در ارتباط با موضوع تحقیق بوده، استفاده کرده است.

مروج الذهب:

یعقوبی در کتاب مروج الذهب ابتدا از هنگام خلقت حضرت آدم تا پیامبری حضرت ابراهیم را توضیح داده است، سپس به ذکر برخی از پیامبران بنی اسرائیل و اتفاقات مربوط به آنان سخن گفته و همچنین از بسیاری از مناطق مانند کوه‌ها و دریاها و نیز مردمان سرزمینهای مختلف سخن رانده است. وی سپس اتفاقات زمان پیامبر اکرم، چگونگی زندگی، بعثت و رحلت آن

حضرت و رویدادهای مهم را مفصل شرح داده و در پی آن از جانشینان آن حضرت و وضعیت جامعه اسلامی آن موقع را تا زمان المطیع لله بیست و سومین خلیفه عباسی را شرح داده است.

مروج الذهب آخرین اثر مسعودی که حاصل یک عمر جهانگردی و مطالعه عمیق وی در حوزه اندیشه‌ها و رفتار اقوام مختلف می‌باشد، در سال ۳۳۲ هجری قمری توسط مولف تالیف گردیده و در سال ۳۳۶ هجری در آن تجدید نظر نموده، که نزد اروپائیان آواز قوی مسعودی نیز نامیده می‌شود، در ۱۳۲ باب تنظیم گشته و به دو بخش قبل از اسلام و بعد از اسلام تقسیم می‌شود.

مطالب مطرح شده در این کتاب، اثر حاضر را در شمار یکی از کتابهای مهم تاریخی در آورده که توسط مورخان و جغرافی دانان بزرگ شیعی تالیف شده، همچنین مروج الذهب از این جهت که شامل تاریخ ملل قدیم، از جمله ایرانیان است و اطلاعات دقیق و کمیابی از خصایص این اقوام به دست می‌دهد از منابع معتبر مطالعاتی شرقی از جمله ایران باستان و قرون اولیه اسلام است و بر این اساس در نزد خاور شناسان از اعتبار ویژه‌ای برخوردار است. محقق در جمع آوری مطالب خود جهت این رساله تحصیلی بصورت پراکنده از هر دو جلد کتاب که توسط آقای ابوالقاسم پاینده ترجمه شده، بهره گرفته است.

تاریخ ابن خلدون:

شناخته‌شده‌ترین اثر ابن‌خلدون کتاب تاریخ اوست که مقدمه‌ی آن از خود اثر بسیار مهمتر است. ابن‌خلدون در زمن خود و حتی از زمان مرگش تا امروز به داشتن شیوه‌ای در تاریخ نگاری علمی و تاریخ اندیشی شهره بوده است. این شهرت به سبب بینش تاریخی عمیق، ابتکار شیوه‌ای نو و ابداع یک دانش جدید (علم عمران) برای تمیز درستی و نادرستی خبرهای تاریخی و برخورد با تاریخ به مثابه یک علم است.

گزاره نخواهد بود اگر گفته شود که نام ابن‌خلدون با نام مقدمه او مترادف شده است. به تعبیر دیگر اگر مقدمه نبود، تاریخ ابن‌خلدون و نام او فقط در ردیف بسیاری از آثار و نام‌های تاریخ‌نگاران عالم اسلام مطرح می‌شد و چه بسا تاریخ او از نظر اهمیت به پای آثار بزرگان این رشته چون طبری، مسعودی و ابن اثیر نمی‌رسید، ولی موضوع‌هایی که وی در مقدمه از جهت مبانی نظری تاریخ، تمدن و عمران (جامعه‌شناسی) آورده، اثر او را از آثار دیگر ممتاز کرده است.

ابن‌خلدون در مقدمه، ارتباط دانش عمران با تاریخ را روشن می‌کند. منظور او از دانش عمران (علم العمران) علم جامعه‌شناسی است. به نظر او تاریخ‌نگاران باید با دیدی جامعه‌شناختی، تاریخ را بنویسند. ابن‌خلدون هر فصلی از مقدمه را با نقل یکی از آیه‌های قرآنی پایان می‌بخشد. نگارنده در این رساله تحقیقی بیشتر از جلد‌های اول و دوم آن که توسط آقای عبدالمحمدآیتی ترجمه گردیده، استفاده نموده است.

تاریخ گزیده:

کتابی تاریخی به فارسی تألیف حمدالله مستوفی ، مشتمل بر تاریخ عمومی عالم از آغاز خلقت تا زمان تألیف آن . این کتاب در سال 730 هجری قمری به نام غیاث الدین محمد، پسر خواجه رشیدالدین فضل الله ، تألیف شده است. مؤلف در باره سبب تألیف کتاب گفته است می خواهد کتابی فشرده و مجمل و دارای بهم پیوستگی و نظم تاریخی فراهم آورد. تاریخ گزیده مشتمل است بر مقدمه ، فاتحه ، شش باب و خاتمه . در فاتحه به آفرینش عالم پرداخته شده است . بابهای بعدی که هر یک شامل چند فصل است ، در باره پیامبران اولوالعزم ، برخی از حکیمان و فلاسفه ، پادشاهان ایرانی پیش از اسلام ، ظهور حضرت محمد صلی الله علیه وآله وسلم و آغاز اسلام تا پایان حکومت عباسیان و تاریخ ایران است. نثر تاریخ گزیده ، برخلاف نثر متکلف و مصنوع تاریخ و صاف و تاریخ جهانگشای ، بسیار روان است. محقق در بخشهایی از تحقیق خود به ویژه آنجا که مربوط به عصر عباسیان اختصاص دارد از این کتاب استفاده نموده است.

تجارب الامم :

ابو علی مسکویه احمد بن محمد رازی (م 421 ق) مورخ ، فیلسوف ، پزشک و ادیب پرآوازه ایرانی و نویسنده کتاب تجارب الامم و تعاقب الهمم است. این کتاب تاریخی است عمومی و حوادث بعد از طوفان نوح را تا سل 369 هجری بازگو می کند. نویسنده در این کتاب از وقایع تاریخی ایران و اسلام آنچه را که متضمن عبرت و حکمت اخلاقی بوده آورده و از آنچه رنگ افسانه داشته و یا مبتنی بر معجزه و خرق عادت بوده، چشم پوشیده است. این کتاب برای فهم سیاست امراء و عقلای وقت مهم است و مخصوصاً از جهت تاریخ دیلمیان و در این مورد وزیران ایشان، اهمیت فراوان دارد.

الوزرا و الكتاب:

جهشگیری این اثر را درباره وزارت و کتابت نگاشته و در آن تاریخ انشاء نویسی را از دوران پیامبر اسلام ، و نیز تاریخ وزارت و وزیران در اسلام تا پایان قرن سوم هجری شرح داده است. کتاب او از منابع مهم به شمار می رود، به ویژه آنکه او خود در آغاز حاجب حامد بن عباس وزیر بود و این در هنگامه خلافت مقتدر و نفوذ ترکان در حکومت و آشفتگی کارها بود و او نیز آزار دید و اموالش مصادره شد. از این رو گفته های او بسیار موثق است. آنچه از این کتاب باقی مانده، بخش نخست آن است که تا اوایل خلافت مأمون (198- 218 ق) را در بر می گیرد. کتاب با مقدمه ای آغاز می شود که در باره این مطالب : وضع کردن کتابت، آغاز نگارش عربی، طبقات مردم و دبیران، تأسیس دیوانها، نامه های پادشاهان ایران به کارگزاران خود، دیوانها و دبیران ایرانی و پایگاه دبیران، اختلاف طبقات بر اساس پوشاک، نظام مالیاتی ساسانیان، نمونه ای از رهنمودهای پادشاهان ایران به دبیران و وزیران خویش می باشد. در واقع این کتاب معتبرترین اثر درباره دوران حکومت هارون الرشید(170-193ق) و همچنین خاندان برمکیان است. محقق در بیشتر موارد به ویژه در خصوص خاندان آل برمک و همچنین خاندان سهل از این کتاب بیشترین استفاده را برده است.

تاریخ الفخری :

محمد بن علی بن طباطبا ، معروف به ابن طقطقی (709- 660 ق) نویسنده کتاب « الفخری فی الآداب السلطانیة و الدول الاسلامیه » است که کتابی موجز و شامل نخبه آثار و اخبار خلفای اسلامی و وزیران ایشان، و تاریخی است عمومی که در آن از خلفای راشدین گرفته تا امویان و عباسیان و انقراض ایشان سخن رفته است.

کتاب بر اساس سنوات مرتب شده و پس از شرح حال هر یک از خلفای عباسی به بیان چگونگی وزارت در روزگار او و کسانی که وزارت عهده دار شده اند، پرداخته است. گویی بر آن بوده است که کتاب خود را تنها به شرح حال وزیران اختصاص دهد. نگاه او نگاهی است نقادانه و در فصل اول به عنوان مقدمه کتاب در پیرامون آداب سلطانی و سیاست ملک داری سخن گفته است.

الکامل فی التاریخ :

ابوالحسن علی بن ابی الکریم محمد بن عبدالکریم بن عبدالله شیبانی، ملقب به عزالدین مشهور به ابن اثیر جوزی در سال (555 ق) بدنیا آمد. اطلاعات چندانی از کودکی و نوجوانی او در دست نیست.

نوشته ها و آثاری که از ابن اثیر به جای مانده درباره تاریخ است. او در مقدمه الکامل گوید : « من همیشه تمایلی به خواندن کتب های تاریخی و دانستن تجارب گذشتگان داشتم و پی جوی حوادث آشکار و نهان وی بودم ».

الکامل فی التاریخ ، تاریخی کامل و جامع است که مؤلف آن وقایع کلیه کشورهای اسلامی و کشورهای غیر اسلامی را تا سال 628 هجری ضبط کرده است. ابن اثیر در این کتاب به زندگانی پیامبران، به ویژه پیامبر اسلام و حوادث دوران پادشاهی ایران، از پیشدادیان گرفته تا سلسله های بعد از اسلام و اوضاع و احوال خلفا و سلاطین سرزمین های بین النهرین و فرمانروایان نواحی مختلف ایران می پردازد. این کتاب از لحاظ شمول بیش از همه به تاریخ طبری نزدیک است ولی از نظر شیوه نگارش با آن جدا است. روش ابن اثیر در این کتب گردآوری نوشته های دیگران و تلفیق آرای گوناگون است. تقسیم بندی گزارش های او بر طبق سال است.

متن عربی کتاب الکامل 13 مجلد است که آخرین جلد آن به اعلام اختصاص یافته است و هر مجلد حدود 700 صفحه دارد و ترجمه فارسی آن در 27 مجلد که توسط آقایان ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی صورت گرفته است و نگارنده بنا به سنخیت موضوع مورد تحقیق از بعضی از مطالب این کتاب از جلدهای مختلف آن استفاده نموده است.

الفهرست :

ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحاق بن محمد بن اسحاق مشهور به ابن ندیم، کتاب شناس، فهرست نگار و محقق سده چهارم هجری است. به سبب بی توجهی نویسندگان و تذکره نویسان سده های بعدی نسبت به ایشان، آگاهی اندکی در دست است و بیشتر تراجم نویسان در مورد او سکوت اختیار کرده اند. شاید علت اصلی این مسئله، اتصاف ابن ندیم به شیعه و مسائل اعتقادی و مذهبی وی باشد که سبب اغماض و چشم پوشی درباره او شده باشد.

ابن ندیم با علوم مختلف آشنایی نسبی داشت و احتمالاً در برخی زمینه ها صاحب نظر بوده است. او در ادبیات عرب، فلسفه و تاریخ فلسفه دستی داشته است. ولی نباید درباره دانش ابن ندیم مبالغه کرد، زیرا الفهرست دانشنامه ای است که به جای بحث و بررسی عمیق در علوم مختلف به ذکر فهرست آثار پرداخته است، به ویژه اینکه بسیاری از مطالب کتاب مذکور را نقل قول دیگران تشکیل داده است.

شیعه بودن ابن ندیم مسلم است و از تظاهر به این معنی امتناع و خودداری نداشته و در هر کجا که نام علی و اولادش به میان آمده با جملات (علیه السلام) و (علیهم السلام) از آنها یاد نموده که این کار از مختصات شیعیان است.

الفهرست دانشنامه ای است که تاریخ فرهنگ، ادبیات و مذهب را از ادوار قبل از اسلام تا عصر نویسنده (سده چهارم هجری) به شکل بدیهی به تصویر می کشد و خصوصیات کتاب شناسی نیز دارد و چنانچه از مقدمه کوتاه آن بر می آید ابن ندیم مصمم بوده است تا فهرستی از کلیه آثاری که به زبان عربی توسط نویسندگان عرب و غیرعرب تألیف شده بوده، با تراجم مؤلفان آنها بدست بدهد.

الفهرست شامل ده مقاله است و هر مقاله به چند فن تقسیم می شود. ابن ندیم الفهرست را در سال 377 هجری تألیف کرده است. او در این کتاب به بررسی و نقل احوال پیشینیان خود همت گماشته و گاهی نیز درباره انتساب کتاب ها به نویسندگان، به بحث پرداخته یا کتابی را خوانده و درباره آن اظهار نظر کرده است. محقق در این رساله تحصیلی در بیشتر مطالب به ویژه در زمینه آثار علمی و کتابهایی که توسط بزرگان و دانشمندان خاندان های ایرانی تألیف و یا ترجمه شده بود، استفاده نموده است.

خاندان نوبختی :

از بهترین و نخستین آثار تحقیقی عباس اقبال آشتیانی در تاریخ خاندان نوبختی می باشد. خاندان نوبختی، شامل شرح حال هر یک از افراد این خاندان با فهرست تألیفات و مقام علمی و ادبی و سیاسی هر یک از ایشان و تاریخ مختصر ظهور و فرق اسلامی است. این کتاب در یک مقدمه و پانزده فصل تحریر شده و سبک آن تلفیقی از تاریخ اجتماعی سیاسی، بیوگرافی، تاریخ عقاید، ملل و نحل و سرانجام مأخذ شناسی انتقادی است. اقبال در این اثر عمده ترین و نافذترین متکلمین متقدم شیعه را معرفی و نظرات آنها را بازتاب می دهد. در مجموع این اثر مأخذ مهم و معتبری برای تحقیق در خصوص خاندان نوبختی به شمار می رود.